

Fuente:

Notícia de la negra nit. Vides i veus a les presons franquistes (1939-1959), de la Associació catalana d'expresos polítics (Barcelona. Diputació de Barcelona, 2001).

1. Militancia clandestina y detención en Madrid (1940-41)

“A França vaig estar-me diversos mesos a diferents camps de concentració, i en començar la segona Guerra Mundial un nombrós grup de refugiats vam ser entregats a la Guardia Civil d'Irun pels gendarmes francesos. Entre ells, unos quants joves de les JSUC [Joventuts Socialistes Unificades de Catalunya] que vam oposar una forta resistència, obligant-nos a creuar el pont internacional a empenes i arrosegant-nos¹.

Un cop a Fuenterrabía ens vam veure en la necessitat de buscar un punt de residència, amb la circumstància agreujant que la major part de les famílies estaven desfetes i gairébé ningú podia tornar al seu punt d'origen; van ser unes hores de desconcert i d'angoixa.

Jo vaig decidir anar a Bilbao, on s'estava el meu germà, en una base militar, en una companyia de treballadors; amb mi va venir la Chelo [Consuelo Alonso], una amiga que no sabia on anar. Tenia la seguretat que el meu gernà ens ajudaria; ell s'estava allà des del 1938, l'hi havia dut presoner quan es va trencar el front d'Aragó.

Vaig saber, a través del meu germà, que una antiga companya de les JSUC havia arribat a Espanya procedent d'Amèrica i que destijava veure'm, de manera que vaig desplaçar-me jo a Madrid. Allà vaig trobar-me amb la Perpètua [Rejas]²; tenia molts

1 En su exilio francés, María Salvo recorrió junto a Isabel Vicente y Soledad Real los mismos campos de concentración del Noroeste (Le Poulingue y Moison-La-Rivière), hasta que fueron expulsadas a la fuerza por la frontera de Irún.

2 Sobre la actividad clandestina de Perpetua Rejas en España, antiguo cuadro de las JSUC durante la guerra civil, con seudónimo “Irma” y falso pasaporte cubano a nombre de María del Carmen García Companys, ver José Luís MARTÍN RAMOS (*Rojos contra Franco. Historia del PSUC, 1939-1947*, Barcelona. Edhasa, 2002, pp. 159-161); Fernando HERNÁNDEZ HOLGADO (*Mujeres encarceladas. La prisión de Ventas. De la República al franquismo, 1931-1941*, Madrid. Marcial Pons, 2003, p. 35; y Ricard VINYES (*El daño y la memoria. Las prisiones de María Salvo*. Barcelona. Plaza y Janés, 2004, pp. 67-71 y 83-89). Teresa PÀMIES recreó las vicisitudes de Perpetua en su novela *La chivata* (Barcelona. Planeta, 1986). Las autoridades del régimen nunca llegaron a conocer el verdadero nombre de Perpetua, que falleció el 1 de febrero de 1946 en un sanatorio madrileño, a donde había sido trasladada desde la prisión de Ventas (Expediente de “María del Carmen García Company”, Legajo Fallecidas D-L, Archivo del Centro Penitenciario Victoria Kent (ACPVK).

projectes, entre ells la reorganització de les Joventuts tan aviat como fos possible. Per començar, em va encarregar d'anar a Vigo a buscar l'adreça d'un camarada que ella necessitava per començar a organitzar el treball [Eleuterio Lobo], cosa que jo vaig fer. Mentre jo era fora, un individu va anar a visitar la Chelo i li va dir que pertanyia a la organització, que venia de part de l'Àngel [Vizcaya] per avisar-me d'unes detencions que havien tingut lloc a Barcelona³. Volia veure'm de totes totes; la Chelo li va dir que jo era fora, però ell va seguir pressionant al·legant el fet que era importantíssim per a la reorganització del treball; davant de la seva insistència, ella va preparar una entrevista per quan jo tornés. Quan vaig tornar, vaig trobar-me que el meu germà, coneixent les detencions de Barcelona, havia marxat a Bilbao i que, per por de quedar implicat per la caiguda, s'havia traslladat a Madrid.

A la primera entrevista vaig anar-hi sola, i vaig explicar-ne els resultats a la Perpètua. A mi aquell individu no m'inspirava confiança, però havien quedat de tornar-nos a veure l'endemà. I va ser llavors quan em vaig trobar la Perpètua en sortir jo de la casa on vivia, quan ella entrava. Aclareixo això perquè no s'entén que ella m'acompanyés. Va ser una imprudència. Després n'analitzarem las conseqüències. Aquesta persona tenia un gran interès en relacionar-se amb camarades del partit que jo conegués, i alhora em parlava d'altres que jo no coneixia; davant de la meua poca "col·laboració", segons ell, anirira a explicar-ho als organismes superiors; i les coses estaven així quan vaig anar a la segona entrevista a un bar de la glorieta de Cuatro Caminos. Quan era a punt d'entrar van sortir diversos policies amb les pistoles a la mà, apuntant-me i obligant-me a pujar a un cotxe que ja estava preparat. Em van conduir a Governació. A la Perpètua també l'havien detinguda amb mi; em van incomunicar a la cel·la set; aquesta cel·la tenia una trista història que va arribar a motivar una copla per les nombroses persones que hi-havien passat i hi havia sofert" (pp. 149-150).

2. Interrogatorios en la Dirección General de Seguridad

"Els primer interrogatoris van ser per la meua identificació. Jo portava una documentació falsa que m'havia deixat la nòvia del meu germà [Fernando Salvo]. Van saber la meua veritable identitat pels registres que van fer a casa de la Perpètua, on jo vivia⁴. Aixó no obstant, jo no havia donat en cap moment aquella adreça. De las paraules persuasives van passar als insults, i després als cops, en els quals es va distingir un tal Carlitos per la seva duresa, un home que era cèlebre pels seus "serveis brillants" quan va aconseguir infiltrar-se en el moviment guerriller. Van anar caient grupos, entre ells hi havia

3 Se trata de la caída de agosto de 1941, donde fue desmantelada la estructura clandestina del PSUC dirigida por Albert Assa y Alberto Pardinilla, incluido *El Oasis*, el domicilio de Soledad Real que compartía con Isabel Imbert y Clara Pueyo. Ver el testimonio de Soledad Real en esta web, fuente: *Las Cárceles de Soledad Real*, de Consuelo García (Madrid. Ediciones Alfaguara Nostromo, 1982). El agente policial emboscado se había dirigido a María Salvo utilizando documentación incautada en las detenciones practicadas en Hellín y Madrid.

4 Y en no menor medida por la documentación incautada en el *Oasis*, en agosto de 1941, que facilitaría las sucesivas detenciones practicadas en Hellín y Madrid. El examen de la causa judicial descubre la cadena de detenciones Barcelona-Hellín-Madrid (Informe del juez instructor con fecha 20 de mayo de 1942, folios 297-328, Causa 27.917, Archivo de la Capitanía General de la Primera Región Militar de Madrid (ACGM). El episodio de la detención de María Salvo en Madrid está explicado por extenso en Ricard VINYES, *op. cit.*

el meu germà, Chelo [Consuelo Alonso], Ángel [Vizcaya], el company de Vigo [Eladio Rodríguez] y camarades que jo no coneixia i no sabia qui eren. M'imputaven una responsabilitat que jo no havia tingut i no ho acceptava. La meva negativa era sistemàtica i això exasperava els que m'interrogaven i la seva reacció era contundent. Un dia em van acarar amb la Perpètua, després d'una de aquestes sessions en les quals hi havia hagut de tot, insults, cops, ect. Insistien que jo no ho negués més, que tots els papers i informes que havien trobat a casa de la Perpètua em pertenyien. Vaig tornar-ho a negar i llavors ella em va fer acceptar que em pertanyien, al·legant que havia estat per encàrrec meu que ella els havia escrit. Llavors vaig adonar-me que ella pretenia que la desvinculés amb l'esperança que tenint com a tenia documentació estrangera tindria la possibilitat de sortir del país. Només llavors vaig acceptar que tota aquella documentació era meua. La situació va canviar, ja no va haver-hi més cops i els interrogatoris van espaiar-se en acceptar jo la responsabilitat d'aquells papers. Vaig romandre un mes a Governació, sempre incomunicada. Vaig saber pels mateixos policies que [Eleuterio] Lobo havia estat detingut. Jo no hi havia tingut cap relació, però jo havia anat a Vigo a buscar la seva adreça, dades que vaig entregar a la Perpètua quan vaig tornar" (pp. 198-199).

3. Incomunicada en Les Corts (1941-1942)

"En arribar a Les Corts ens van tornar a incomunicar; a la presó hi havia la resta de companyes de l'expedient al qual ens havien incorporat⁵. L'edifici era un antic convent habilitat com a presó. Això pressuposava que les condicions d'allotjament fossin insuficients per a tantes recluses com érem, i no cal dir que no hi havia lloc ni per incomunicar-nos. Com és lògic, això va portar problemes que van resoldre habilitant una dependència allunyada de la resta de la presó, que és on ens van col·locar les quatre que veníem de Madrid⁶, en una habitació petita amb una finestra que donava al pati de la comunitat de monges, que eren les que feien de carcelleres [Hijas de la Caridad de San Vicente de Paúl].

El problema de la higiene corporal i de les nostres necessitats es va plantejar a continuació. Al matí ens donaven una galleda d'aigua i ens permetien sortir de l'habitació cap a una del costat, on ens podíem rentar una mica i fer les nostres necessitats, i per a la resta del dia ens donaven una llauna buida de conserves, que havíem de fer servir per a tot. El període d'adaptació va ser dur, però en cap moment no van sorgir problemes; la

5 Como encartadas en la causa 27.917 y encerradas en la prisión de Les Corts con fecha de 4 de septiembre de 1942, aparecen: Julia Chanterero Peñalba, Isabel Imbert Lizarralde, Clara Pueyo Jornet, Leonor Zalabardo Vibile, María Antonia Madueño Fortis, las hermanas Cinta y Dolores Brugalada Ferrer, María Salvo, María del Carmen García Companys [Perpetua Rejas], Consuelo Alonso Guindal, Antonia Benito Díaz y Rosario Pujol Rovira (oficio de Capitanía General incorporado a la causa, folio 343, ACGM). La lista olvida a Soledad Real López, encartada en el mismo expediente. Rosario Pujol y Antonia Benito fueron descartadas del expediente y Clara Pueyo se evadió de la prisión de Les Corts en junio de 1943. En la sentencia, dictada el 15 de diciembre de 1944 en Alcalá de Henares, María Salvo, Isabel Imbert, Perpetua Rejas y Soledad Real fueron condenadas a treinta años de cárcel; Dolores Brugalada a veinte años, Julia Chanterero a doce años y un día; Consuelo Alonso, Cinta Brugalada, María Antonia Madueño y Leonor Zalabardo resultaron absueltas (folios 1143-1145, Causa 27.917, ACGM).

6 María Salvo, Perpetua Rejas, Consuelo Alonso y Antonia Benito.

relació entre nosaltres sempre va ser cordial i ens esforçàvem sempre a superar qualsevol reacció negativa: vam partir trastorns intestinals provocats pel tipus de menjar, a base de col i cebes bullides. Passàvem gana, perquè una de les condicions de la comunicació era no poder rebre cap ajuda de l'exterior. Les companyes de la presó aconseguien de vegades burlar la vigilància de la monja que ens custodiava i, mentre es repartia el ranxo, moment en què ens obrien la porta de la cel·la, ens passaven alguna cosa. Perpètua [Rejas] y Chelo [Consuelo Alonso] van tenir icterícia; jo vaig tenir una colitis que no em va abandonar en els disset anys que vaig passar a la presó.

La presó, la dirigien monjes amb la seva forma peculiar de tractar les persones: amb favoritismes, fredor i manca d'humanitat davant de toda la tragèdia que les voltava. D'una banda, ens tractaven com a nenes esgarriades. D'altra banda como si estiguéssim posseïdes per tots els dimonis. En aquestes condicions són fàcils d'entendre els enfrontaments de tota mena, sobretot per qüestions religioses. El menjar era dolent: moniatos bullits amb col, combinació difícil d'ingerir. Les companyes que tinguéssim família que les pogués atendre, la passaven regular, però n'hi havia infinitat portades d'altres presons, desconnectades dels seus, que no tenien ni el més indispensable, per exemple sabó. Aquest producte constituïa un veritable tresor: la neteja era gairebé una obsessió. Lluitàvem amb tots els nostres recursos a fi de no ser envaïdes per pollis i sarna, elements naturals en aquell amuntegament” (p. 314).

4. Levantamiento de la incomunicación y falsa denuncia de *Mundo Obrero* (1942-1943)

“A finals de maig del 42 ens van aixecar la comunicació. Aquell dia, la presó sencera va vibrar d'alegria. Ven anar a rebre'ns a la porta que ens havia servit de cel·la una enorme quantitat de companyes. Ens abraçaven, les més grans amb els ulls negats de llàgrimes; llavors ens van adonar fins a quien punt havien seguit la nostra situació, perquè mai no hi havia hagut una comunicació tan llarga. Van fer-nos un lloc amb gran dificultat: hi havia tan poc espai que era un problema, però tothom es va estrènyer a fi que ens poguéssim acomodar. És admirable veure como el sentit de la solidaritat s'imposa per damunt de qualsevol egoisme personal. Vam entrar a formar part de la comuna de les companyes de l'expedient.

Es treballava en labors de ganxet i mitja; va arribar-se a crear una petita indústria. Amb l'ajuda dels familiars que ho venien tot, es va contribuir a solucionar moltes necessitats elementals i fins i tot moltes dones van poder ajudar els seus fills, reclosos en escoles de beneficiència després d'haver estat afusellats els seus pares i empresonades les seves mares. A poc a poc el fantasma de la gana s'allunyava gràcies a l'activitat manual que havia sorgit, i s'anava configurant una vida més regular.

Els primers mesos de 1943, *Mundo Obrero* va publicar una nota acusant-me de la caiguda dels companys Diéguez, Larrañaga y Girabau⁷. La meva sorpresa va ser tan gran

⁷ A partir de la carta redactada por “el grupo de Lisboa”, dirigido por Jesús Larrañaga e Isidoro Diéguez y enviado por el partido en el exilio para reorganizar la estructura clandestina en el interior en competencia con su secretario general Heriberto Quiñones, agente de la III Internacional. Antes de ser fusilados en enero de 1942, señalaron como traidores a Eleuterio Lobo y a *Mari Ibarra* (*Sionín*). Si acertaron con Lobo, la falsa

como la meva perplexitat, ja que no coneixia aquests camarades, ni sabia exactament qui eren. No comprenia d'on devia haver sortit aquella acusació i no la vaig acceptar ni per un moment. Aquest fet va portar moltes discussions entre les companyes: les que acceptaven la notícia sense més i les que dubtaven de la seva veracitat pel fet que sabien como m'havia comportat jo respecte de la Perpètua. Es van dividir les opinions sobre les mesures que calia prendre amb mi perquè el caràcter de la situació era greu, tenint en compte que aquests camarades havien estat afusellats i pertanyien a la màxima direcció del partit. És cert que a mi em van donar la possibilitat de defensar-me i vaig cometre una equivocació, deguda a una lleialtat mal entesa. Creia que descobrir l'errada de Perpètua era comprometre-la a favor meu i vaig tenir escrúpols de fer-ho. Les repercussions van ser terribles per mi.

Jo havia anat a Vigo a buscar l'adreça d'un camarada que estava a Madrid i amb qui Perpètua volia connectar per treballar junts. Bé, després vaig saber que aquesta persona era Eleuterio Lobo, que havia estat a Portugal amb Larrañaga, Diéguez i Girabau. Aquesta adreça jo l'havia entregada a la Perpètua quan vaig tornar a Madrid i ella la va posar en una capsa de mistos que va trobar la policia amb una pila de papers quan va fer l'escorcoll després de la nostra detenció. Possiblement aquesta va ser la causa de la detenció de Lobo. Sobre el comportament de Lobo en limitaré a copiar el paràgraf del testimoni de condemna que tinc:

Eleuterio Lobo Martín, soldado del ejército republicano, liberada España pasó a Francia y de allí a México, donde tomó contacto con las organizaciones exteriores frentepopulistas, que le enviaron a España con la misión de enlazar y transmitir instrucciones a las clandestinas que funcionaban en el interior del país; desembarcando en Portugal para cumplir la misión que se le había confiado, penetró en nuestro territorio por la frontera norte-portuguesa el día 22 de agosto de 1941, dirigiéndose a Madrid, donde celebró algunas entrevistas hasta que fue detenido el día 13 de septiembre del mismo año, después de haber sido, al parecer, obligado por su actitud indiscreta, a entregar las notas y direcciones que traía al que entonces era responsable nacional del Partido Comunista, Heriberto Quiñones (ejecutado). Con anterioridad a su detención demostró un activo arrepentimiento, colaborando eficazmente a la desorganización de aquellos con quienes antes había colaborado⁸.

Avui dia es més fàcil enllaçar els fets, però en aquell moment va ser impossible. Només hi havia una acusació i la meva negativa a acceptar-la. Existia, a més, el testimoni de Perpètua sobre el meu comportament i la clau de la detenció de Lobo la tenia ella, punt

acusación contra María Salvo Iborra, conocida como *Cionín*, pesaría gravemente durante la mayor parte de su periodo carcelario. El equívoco ha sido explicado extensamente por Ricard VINYES a partir del examen de fuentes judiciales así como de entrevistas con María Salvo (*op. cit.*, pp. 89-94). Sobre la caída del "grupo de Lisboa", en el que figuraba Jaume Girabau, del PSUC, ver David GINARD i FÈRON, *Heriberto Quiñones y el movimiento comunista en España (1931-1942)*. Palma-Madrid. Edicions Documenta Balear, 2000; y Carlos FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, *Madrid Clandestino. La reestructuración del PCE, 1939-1945*. Madrid. Fundación Domingo Malagón, 2002.

8 Certificación de sentencia, Causa 27.917, ACGM. Las declaraciones ante la policía y el juez de Eleuterio Lobo, en folios 55-57, 151-161 y 158.

de partida perquè el partit arribés a comprendre com la policia va poder arribar a localitzar Diéguez, Larrañaga i Girabau. Ella no va subministrar ni llavors ni després cap prova a fin d'esclarir millor els fets. Lamento haver de recordar aquests episodis, més encara quan aquesta persona ja no existeix, però n'hi ha d'altres que poden testimoniar-ne la veritat.

La situació a la nostra comunitat era d'una gran tensió per la diversitat d'opinions que existia, fins al punt que aquesta es va desfer. La mateixa diversitat abastava la resta de companyes: unes partidàries del meu aïllament total i d'altres que es mostraven més tolerants” (pp. 254-255).

5. Procesamiento y juicio (1943-1944)

“Va venir a la presó de Les Corts el general Jesualdo de la Iglesia [juez instructor del Tribunal Especial de la Masonería y el Comunismo] a processar-nos. Demanava set penes a mort i diverses condemnes de trenta, cinc, quinze y sis anys de presó per als que formaven part de l'expedient. Pocs dies després del processament va arribar la llibertat de la Clara [Pueyo], processada per l'article 30, que suposava pena de mort. Ens vam estranyar molt. Més tard es va dir que havia estat falsejada la signatura del general. A les Corts vam quedar processades amb aquest mateix article Isabel [Imbert] y Perpètua [Rejas]. De la presó Model en van sortir, igual que la Clara, dues més, quedant encara en Calderón amb petició amb pena de mort⁹. Pocs dies després ens van traslladar a Madrid i el coronel Eymar es va fer càrrec del nostre expedient.

Estant incomunicades ens van traslladar a totes les de l'expedient a una altra dependència [dentro de la cárcel madrileña de Ventas]. L'endemà anàvem a consell de guerra; era el 15 de desembre de 1944 i les detencions havien començat el 1941. Van conduir-nos emmanillades i amb una forta vigilància a Alcalá de Henares, on se celebrava el consell de guerra. Allà s'efectuaven els que estaven sota la jurisdicció del coronel Eymar. Un cop a la sala ens van reunir amb la resta de companys que formaven l'expedient. Vam aconseguir permís dels guàrdies per abraçar-nos, el meu germà i jo, i fou llavors quan em va dir que que l'advocat li havia comunicat que per pressió de l'ambaixada cubana no demanarien la pena de mort per a Perpètua i per a mi, una forma

9 La fuga fue organizada por Albert Assa, secretario de organización del PSUC encarcelado por aquel entonces en la Prisión Modelo. El 19 de junio de 1943 salieron por las puertas de la Modelo el propio Assa, Manuel Donaire y Antonio Pardinilla, merced a un oficio judicial falsificado que ordenaba la prisión atenuada. Sin que las autoridades se apercibieran de ello, el 26 de junio Clara Pueyo abandonó Les Corts por el mismo procedimiento. El operativo denominado *El gran vuelo* se realizó justo a tiempo, ya que a principios de julio la Dirección General de Prisiones dispuso con carácter urgente la conducción de los expedientados a Madrid, cuando todavía no había tenido conocimiento oficial de la evasión. El traslado de los restantes componentes del expediente se produjo a lo largo de ese mismo mes (folios 358-361, Causa 27.917, ACGM). Dirigían respectivamente por aquel entonces la Prisión Modelo y Les Corts Juan José Escobar Sánchez y María Luisa Contesti McDonald, antigua oficiala del Cuerpo de Prisiones de la República *repescada* por el nuevo régimen por actividades quintacolumnistas durante la guerra. Sobre la operación *Gran Vuelo*, ver José Luis MARTÍN RAMOS, *op. cit.* 196-199, que incorpora a Ángel Olaya a la lista de los fugados de la Modelo. Según el Informe elaborado por Albert Assa ese mismo año (“Informe de Cassandra (Aza, “El Turc”) a la máxima dirección de la Panadería Catalana”, Organización Catalana, jacq. 278-279, Archivo Histórico del PCE, AHPCE), fueron efectivamente cuatro los fugados de la Modelo. Frente a lo señalado por MARTÍN RAMOS, parece que Clara Pueyo salió de Les Corts el 26 de junio, y no el 19, como lo atestiguan los oficios de la dirección de la prisión (folios 855-857, Causa 27.917, ACGM).

molt peculiar d'administrar "justícia". Sincerament he de confessar que em sentia gens impressionada. L'estat d'ànim amb què ens presentàvem als consells de guerra era per no sorprendre'ns de res. Quan el comissionat per l'ambaixada li va comunicar a Perpètua aquesta variació, ella no ho va admetre.

Vam ser jutjades per la Llei contra la maçoneria y comunisme, amb altres delictes contra la seguretat de l'Estat, per si la primera no era prou rigurosa. El judici va transcórrer como era usual: una llarga intervenció i xerrameca del fiscal presentant-nos como a monstres del mal i cinc minuts per a la defensa, en els quals només va tenir temps d'anomenar-nos, i no a tots. Per exemple, el meu germà només el va anomenar com a parent meu i no va presentar cap descàrrec a favor nostre. L'únic positiu d'aquell consell de guerra, respecte a mi, és que van quedar bastant clares les culpabilitats que se m'atribuïen, la actuació de [Eleuterio] Lobo (el testimoni de condemna és a les meves mans) on consta com i per què havia localitzat la policia Diéguez, Larrañaga y Girabau. De totes les peticions de pena de mort només va quedar en efectiu la de Calderón, un noi que estava fent el servei militar; uns mesos més tard li van conmmutar per la de trenta anys. La resta vam ser condemnats a trenta, vint i quinze anys i va haver-hi un bon nombre de d'absolucions. Els beneficiats d'aquesta "gràcia" havien estat tres anys a la presó i gairebé un de governatius, és a dir, sense haver tingut encara judici" (p. 216).

6. Salida de la prisión (1957)

"No m'estendré sobre les meves emocions d'aquells primers dies després de sortir en llibertat. Van ser tantes i tan diverses que seria molt llarg d'explicar. Només diré que llavors vaig adonar-me del temps que havia passat. Era un altre món, al qual m'havia d'adaptar: era uan forma de viure estranya per a mi. Havia perdut l'hàbit de menjar amb forquilla i ganivet, un detall que pot donar idea dels xocs que encara hauria de rebre. No sabia el valor de la moneda en curs; a les presons només s'utilitzaven cartrons que administrava la mateixa direcció de la presó. Tot em resultava diferent, fins i tot la conversa amb la meva família i els amics més pròxims. No podia seguir-la, era como si entre nosaltres existís un mur que jo havia d'enderrocar a poc a poc. Ells comprenien el meu estat d'ànim millor que ningú perquè ja l'havien viscut abans" (p. 417).